

İSLÂMÎ DINDARLIK ÖLÇEĞİ ÜZERİNE BİR PİLOT ÇALIŞMA

A PILOT STUDY ON THE ISLAMIC RELIGIOSITY SCALE

VEYSEL UYSAL

YARD.DOÇ.DR., M.Ü. İLAHIYAT FAKÜLTESİ, İSTANBUL

Giriş

Bu araştırma 1994 yılında bir grup Üniversite öğrencisi ve araştırma görevlisi tarafından "dini tutum-davranış ve şahsiyet özellikleri" ile ilgili olarak yapılan bir çalışmanın devamı mahiyetindedir. O çalışmada Fishbein'in geliştirdiği tutum ölçekleri esas alınarak bir dini tutum ölçeği geliştirmiştik. Bu çalışmada ise bilgi toplama aracı olarak kullanılan anketteki sorular Likert tipi tutum ölçeklerine uygun şekilde düzenlenmiştir.

Bu sahada, bizim görebildiğimiz kadarıyla, Doç.Dr. Kayhan Mutlu'nun Sosyolojide metod meselesi olarak ele alıp geliştirdiği "Bir Dindarlık Ölçeği"¹ çalışması, ülkemizde daha önce yapılmış ölçek geliştirmeye yönelik çalışmaların en ciddi ve müspet bilim anlayışına en uygun olanıdır. Çünkü yazarın geliştirdiği ölçeğin bilimsel anlamını ve ciddiyetini ortaya koymak için yapmış olduğu madde analizi (items analysis) ve güvenilirlik testi (reliability test) sonuçları, söz konusu ölçeğin ülkemizin kültür ve sosyolojik yapısı içerisindeki geçerliliğini de kanıtlamaktadır.

Batı'da ve ABD'de yapılan çalışmalar oldukça fazladır.² Ülkemizde de yapılan çalışmaların giderek arttığı ve yaygınlaştığı görülmektedir. Bizim ulaşabildiğimiz araştırmaları da dikkate alarak, bu çalışmamızda biz, özellikle müslüman bir insanın dindarlığını veya dini değerlerle ilgili müspet veya menfi tutum içinde olmasının, başka bir ifadeyle dini inançlarının zayıf veya kuvvetli olmasının, psikolojik ve sosyolojik anlamda, objektif olarak nasıl ölçülebileceğini göstermeye çalışacağız.

Amacımız İslamın ya da dini hayatın çeşitli boyutlarıyla ilgili kanaat, inanç, tutum ve davranışları göz önünde bulunduran ve

müslümanlar için geçerli olabilecek bir "İslâmî Dindarlık Ölçeği" (Islamic Religiosity Scale) geliştirmektir. Halkın dindarlığı ya da dini hayatı ile ilgili bilgiler toplamak maksadıyla bir "anket" formu geliştirdik. Bu anketle toplanan verileri faktör analizine tabi tutarak daha geçerli ve tutarlı bir "İslâmî Dindarlık Ölçeği" haline getirmeyi uygun bulduk. Her ilmi çalışmada uyulması gereken belirli kurallar ve ilkeler olduğu gibi bir ölçek geliştirirken de belli metod ve tekniklere uymak gerekir. Biz de çalışmamızı bu anlayış içinde sürdürdük.

Bu araştırma bir pilot çalışma olup, ülkemizin kültürel ve sosyal yapısı içerisinde halkın dindarlık anlayışını objektif bir biçimde ortaya koyabilecek bir "ölçek" geliştirme gayreti olarak görülmelidir. Muhakkak ki, pek çok eksikleri vardır ancak bu araştırmanın önemi, daha önce yapılan çalışmalardan daha farklı bir yaklaşım ve bakış açısı ile sürdürülmesidir. Bu farklılık, müslümanlar için geçerli ve güvenilir bir dindarlık ölçeğinde, müslümanların dindarlıklarını oluşturan çeşitli faktörleri ya da boyutları objektif olarak ortaya koyma noktasındadır. Bu sebeple çalışmamızın ülkemizde din psikolojisi sahasında yapılan veya yapılması gereken metod tartışmalarına farklı bir boyut getirerek, az da olsa bir katkıda bulunacağına inanıyoruz.

Şimdi bu çalışmada takip edilen yolu ve yapılan işlemleri dile getirerek çalışmamızın metodunu açıklamak uygun olacaktır.

¹Mutlu, Kayhan; "Bir Dindarlık Ölçeği (Sosyolojide Yöntem Üzerine Bir Tartışma)" *İslami Araştırmalar Dergisi* C. III, s. 3, s. 194-199.

²Din Psikolojisi alanında yapılan çalışmalar hakkında geniş bilgi için şu eserlere bakılabilir: SCOBIE, Geoffrey E.W.; *Psychology of Religion*, London 1975, WULFF, David M.; *Psychology of Religion: Classic and Contemporary Views*, John Wiley&Sons, Canada 1991.

Metod

Bu çalışmada, İstanbul'da ikamet eden ve rastgele (random) olarak seçilmiş bir grup insanın "dini hayat" ile ilgili kanaat ve tutumları araştırma konusu yapılmıştır. Bir saha araştırması şeklinde sürdürülen bu çalışmada din psikolojisi ve sosyal psikoloji alanında yapılan araştırmalarda sıkça kullanılan "anket" metodu tercih edilmiştir.

Belli usûl ve tekniklere göre hazırlanan anket formu bir bilgi toplama vasıtası olarak kullanılmış ve daha sonra toplanan veriler faktör analize tabi tutularak "İslâmî dindarlık ölçeği"ni oluşturan dindarlık kavramının boyutları araştırılmıştır.

Denekler

Bu araştırmaya İstanbul'da oturan 450 kişi katılmıştır. Bunların bir kısmı (11 kişi) anketteki soruların büyük bir bölümünü hiç cevaplandırmadıkları için değerlendirme dışı bırakılmıştır. Böylece geri kalan toplam 439 kişinin verdikleri cevaplar üzerinden işlemler yapılmıştır.

439 denneğin 144'ü kadın, 281'i erkek olup; 14 kişi cinsiyetini belirtmemiştir. Yaşları bakımından ise 232 denek 20-30 yaş grubunda, 108 kişi 31-40 yaş grubundadır. 41 yaşın üstünde olan 93 kişi vardır. 6 kişi ise yaşını belirtmemiştir.

Medeni durum bakımından ise 250 kişinin "evli", 168 kişinin "bekar" olduğu görülürken; sayı itibarıyla çok az olmakla birlikte "dul" ve "boşanmış" olduğunu beyan eden denekler de vardır.

Tahsil durumları bakımından deneklerin dağılımı ise şöyledir: Üniversite/yüksek okul mezunu 88 kişi, lise ve dengi okul mezunu 187 kişi, ortaokul mezunu 41 kişi, ilkokul mezunu 103 kişi, "hiç okula gitmemiş" 7 kişi vardır.

Araştırmaya katılanların demografik özellikleriyle ilgili bu bilgileri verdikten sonra araştırmada kullandığımız ölçme aracı (anket) ve uygulanışı hakkında da kısaca bilgi vermemiz gerekir.

Bilgi Toplama Aracı (Anket)

Bu çalışmada kullanılan anket formu sosyal psikolojide geliştirilen tutum ölçekleri esas alınarak hazırlanmıştır. Anket hazırlanırken, din psikolojisi ve sosyolojisinde daha önce yapılmış olan araştırmalarda kullanılan anket-

ler gözden geçirildi. Konumuzla ilgili bazı ifadeler veya sorular alınarak birtakım değişiklikler yapıldı. Araştırmanın konu ve amacına uygun yeni sorular eklenerek 52 soruluk bir taslak ortaya çıktı. Bu taslak, M.Ü. İlahiyat Fakültesinde okuyan 25 öğrenci ve 15 öğretim elemanı olmak üzere toplam 40 kişilik bir gruba verildi. Sorular ve içerikleri hakkında görüş ve eleştirilerini belirtmeleri istendi. Bu uygulamadan sonra yapılan tenkitler ve öneriler dikkate alınıp bazı sorular çıkarıldıktan sonra anket formuna son şekli verildi.

Ankette yer alan 49 sorudan ilk 7 soru deneklerin şahsî özellikleri (demografik özellikler) ile ilgili bilgiler toplamaya yöneliktir.

Geri kalan sorular ise dinî hayatla ilgili çeşitli kanaat, inanç, tutum ve davranışları sorgulayan itemlerdir. Bu sorular veya itemlerin altına 4 şık konulmuş ve böylece Likert türü 4 basamaklı ölçekler elde edilmiştir. Ancak Likert ölçeğinde bulunan orta (nötr) nokta kaldırılmış, her soru için şıkları 1'den 4'e kadar uzanan sayısal değerler verilerek istatistik analizlerde bu ölçek değerleri üzerinden işlem yapılması mümkün olmuştur.

Anket Nisan 1994-Aralık 1994 tarihleri arasında uygulanmıştır. Anketlerin bir kısmı iş yerinde veya evde deneklere verilerek hemen cevaplandırmaları istenmiştir. Bir öğrenci grubuna ise buldukları sınıfta dağıtılmış ve cevaplandıktan sonra toplanmıştır. Cevaplama süresi öğrencilerde yaklaşık 15-20 dakika; halkta ise 15-30 dakika arasında değişmiştir.

İstatistik Analizler

Statview 512 programı ile yapılan faktör analizinde, veriler önce temel unsurlar analizine (principle components analysis) tabi tutulmuş ve rotasyon yapılmadan faktör sayısı ve öz değerleri (eigen value) araştırılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre 1.252'in üstünde değeri olan 5 faktör bulunduğu ve bunların toplam varyansın %61.3'ünü açıkladığı tespit edilmiştir.

Bulgular

Bu çalışmanın genel amacı, halkımızın "dini hayatını" ya da "dindarlık anlayışını" tespit etmek ve halkın dindarlığının bir profilini çıkarmak şeklinde ifade edilebilir. Araştırmamızın asıl amacı, ilmi standartlar çerçevesinde ve müslümanlar için geçerli bir "İslâmî Dindarlık Ölçeği" geliştirmeye yöneliktir.

Anketteki 48 soru ilk önce Temel Bileşenler Metodu (Principle Components Method) ile incelenmek üzere faktör analizine tabi tutulmuştur. Böylece "İslami Dindarlık Ölçeği"ni belirleyen boyutlar elde edilmiştir. Bu sonuçların yorumlanabilir olup olmadığına ise Ki kare Testi sonuçlarına (Bartlett X^2 : 5356.055, p -.0001) bakarak karar verilmiştir. Bartlett testi sonuçları istatistik bakımdan anlamlı çıktığı için faktör analizi sonuçlarının yorumlanabilir olduğu anlaşılmıştır. Bu sonuçlar ölçeğin kullanılabilirliğini desteklemiştir. Sorular (İtemler) arasında %89.9 gibi yüksek bir korelasyon olduğu görülmüştür.

A. "İslâmî Dindarlık Ölçeği" ile İlgili Bulgular

Şimdi bu makalenin konusunu teşkil eden "İslâmî Dindarlık Ölçeği" ile ilgili bulgular rapor edilecektir. Müslümanların dindarlıklarının boyutlarını yansıtan ve bizim "İslâmî Dindarlık Ölçeği" adını verdiğimiz ölçeği oluşturan faktör adları, özdeğerleri ve ağırlıkları aşağıda beş temel faktör altında toplanmıştır.

a) Faktörler ve Faktör Özdeğerleri

Tablo 1. İslâmî Dindarlık Ölçeği Faktör Özdeğerleri

	Magnitude	Varyans Oranı
Faktör 1	8.494	.315
Faktör 2	3.865	.143
Faktör 3	1.57	.053
Faktör 4	1.323	.049
Faktör 5	1.251	.046
Toplam		%60.6

Faktör analizi sonucunda İslâmî Dindarlık Ölçeği üzerinde bulgularanan 5 faktör, "dini hayat" ya da "dinin boyutları" üzerinde yapılan diğer araştırmalarda elde edilen bulgulara çok yakın ve benzer durumdadır. Bununla birlikte bu çalışmada ortaya çıkan 5 faktörün herbirine yeni bir isim verilmiştir. Bu faktörler ve isimleri şöyledir:

Faktör 1: Dindarlığın Hayata Etki Boyutu (Dinin Etki Boyutu, F-1)

Faktör 2: Dindarlığın İnanç/İman Boyutu (F-2)

Faktör 3: Dindarlığın Bilgi Boyutu (F-3)

Faktör 4: Dindarlığın İbadet/Davranış Boyutu (F-4)

Faktör 5: İbadetin Ferdî ve Sosyal Fonksiyonu Boyutu (F-5)

Bizim ölçeğimizdeki maddelerin kendi aralarında kümeleşerek bir faktör oluşturmasını ve din psikolojisi alanında yapılan ve literatüre geçmiş diğer araştırmaları göz önünde bulundurarak bu beş faktörü dindarlığın "beş boyutu" olarak değerlendirmekten yanayız. İslâmî Dindarlık Ölçeği'mizde ortaya çıkan beş boyut ya da faktör ile ilgili daha geniş bilgiler aşağıda topluca verilmiştir.

b) Faktör Analizi Sonuçları ve Faktörler Arası İlişkiler

Faktör analizi sonuçlarına göre tespit edilen 5 faktör ve bu faktörleri oluşturan sorular/maddeler tablo halinde aşağıda verilmektedir. İslâmî Dindarlık Ölçeği'nin alt boyutları ve faktör ağırlıklarını gösteren bulgular tablo 2'deki gibi çıkmıştır.

Tablo 2. İslâmî Dindarlık Ölçeği Alt Boyutları, Faktör Ağırlıkları ve İtem Korelasyon Katsayıları

	Faktör Ağırlığı	(Md.Top.Puan) Kor.Kats. (F)
F-1: Dinin hayata etkisi		
18: Allah'ın rızasına uygun hareket etmek	.756	.649
40: Sosyal problemlerin çözümünde dini inançlara baş vurma	.717	.80
38: İslâmî teblig etme/anlatma gayreti	.638	.667
16: Nafile ibadet ve dua etme gayreti	.627	.554
33: Dini kimliği ve inancı üzerinde düşünme ve sorgulama	.615	.594
43: Kendini "dindar" olarak algılama	.591	.641
39: Dini konuları tartışma (yakın çevresiyle)	.545	.621
30: Kendini Allah'a yakın hissetme	.454	.521
F-2: Dindarlığın inanç boyutu		
9: Mutlak bir kudret sahibi olarak aşkın bir Allah'a inanma	.909	.40
13: Ahirete (cennet-cehenneme) iman	.897	.503
12: Kur'an ve Sünnet'te belirtilenlerin doğruluğuna inanma	.887	.499
11: Allah'ın emir ve yasaklarının Kur'an ve Sünnet'te açıklandığına inanma	.877	.50
14: Kur'an'da anlatılanların doğru ve gerçek olduğuna inanma	.859	.436
8: Tanrı'nın birliğine ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine inanma	.828	.467
10: Vahye ve meleklerle iman	.719	.306
15: Kur'an'ın değişikliğe uğramadığına ve her çağda geçerli olduğuna inanma	.495	.431

F-3: Dindarlığın Bilgi Boyutu	Faktör Ağırlığı	(Md.Top.Puan) Kor.Kats. (F)
44: Arapça Kur'an okumasını bilme derecesi	.869	.465
45: İbadet için gerekli bilgi düzeyi	.764	.424
47: Kur'an'ı veya meâlini okuma sıklığı	.635	.641
F-4: Dindarlığın İbadet Boyutu	Faktör Ağırlığı	(Md.Top.Puan) Kor.Kats. (F)
25: Cami ve cami dışında yapılan dinî toplantılara katılma sıklığı	.720	.585
20: Cemaatle namaz kılma sıklığı	.669	.591
26: Evde veya çevrede yapılan dinî sohbetlere katılma sıklığı	.648	.601
27: Teravih namazı kılma	.535	.421
F-5: Dindarlıkta İbadetlerin Bireysel ve sosyal Fonksiyonu	Faktör Ağırlığı	(Md.Top.Puan) Kor.Kats. (F)
37: Cami etrafındaki faaliyetlere katılmanın ferde saygınlık kazandırdığına inanma	.710	.340
36: Caminin sosyal ilişkileri geliştirdiğini benimseme	.701	.628
29: Ferdi ibâdetin dinî hayatın en önemli tatmin edici yanı olduğunu benimseme	.513	.638

Bulgulara göre "Allah'ın rızasına uyma gayreti, sosyal problemlerin hallinde dinî inançlarını göz önünde bulundurma, dinin tebliğini (mesajını) yayma gayreti, nafle ibadet ve dua etme, kendi müslüman kimliği ve inancının gayesi üzerinde tefekkür etme, kendini dindar bir kişi olarak görüp-görmeme" konularını içeren maddeler, bu araştırmaya katılanların dindarlıklarına ya da dinî yaşantılarında önemli bir faktör oluşturmaktadır.

İslâmî Dindarlık Ölçeği'nin alt boyutu olarak kabul ettiğimiz bu faktör, halkımızda "İslâmın hayatla iç-içe" görülüp yaşandığının bir ifadesi, ya da en azından böyle bir arzunun halkımızda çok yaygın olduğunun bir göstergesidir. Bu bulgu Batı'da³ ve ülkemizde⁴ yapılan araştırmalarda "Dinin Etki Boyutu" olarak değerlendirilen bulgulara benzer bir bulgudur.

Müslümanların dindarlığını ölçebilecek bir "İslâmî Dindarlık Ölçeği" geliştirme amaç ve çabası içinde sürdürülen bu çalışmada analiz sonuçları, "Mutlak bir kudret sahibi olarak aşkın bir Allah'a inanma, Ahiret gününe, Kur'an ve Sünnet'te anlatılanların doğruluğuna, Allah'ın emir ve yasaklarının Kur'an ve Sün-

net'te açıklandığına (Kur'an ve Hadis'e), Kur'an'da bildirilenlerin doğru ve gerçek olduğuna, Allah'ın birliğine ve Hz. Muhammed'in O'nun peygamberi olduğuna, Allah'ın emir ve yasakları melek aracılığıyla ve vahiy yoluyla bildirdiğine (vahye ve meleklerle iman) inanma, Kur'an'ın bir değişikliğe uğramadığına ve her çağda geçerli olduğuna inanma"yı içeren sekiz maddenin (item) dindarlığın inanç boyutu diye isimlendirdiğimiz ikinci bir faktör oluşturduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Analiz sonuçlarına göre ortaya çıkan ve dindarlığın bilgi boyutu adını verdiğimiz üçüncü faktörü gelince, bu faktörün "Arapça Kur'an okumayı bilme düzeyi, ibadetlerini yerine getirmek için gerekli bilgi düzeyi ve Kur'an'ı veya Türkçe mealini okuma sıklığı" gibi hem bilgi, hem davranış düzeyini sorgulayan maddelerden oluştuğu görülmektedir. İslam inanç ve kültür sistemi içinde -mânâsını anlamadan dahil olsa- Kur'an okumasını öğrenme ve okumaya devam etme bir ibadet olarak kabul edilmektedir.⁵ Fakat analiz sonuçlarına göre "Arapça Kur'an okuma seviyesi" İslâmî dindarlık ölçeğinin bilgi boyutuna girmektedir. Bu duruma göre, müslüman halkımızın dindarlık anlayışında bir kişinin Arapça Kur'an okumasını bilme düzeyi bir ibadet olarak değil, bir bilgi konusu olarak algılanmaktadır.

Bir müslümanın dinî ritüellere katılmasını (ayın, ibadet, cemaate katılma) ve bunları temel dinî inançlarının dışı yansıyan davranışlar olarak nasıl algıladığını tespit etmek, halkımızın dindarlığını ya da mensup oldukları dine bakışlarını açıklayabilmek açısından önemlidir. Bir müslümanın imanını ve İslam'ın şartlarına inanması ve bunu beyan etmesi onun müslüman olduğunu dolayısıyla "dindar" olduğunu ifade eder. Bunları red etmesi ise "hiç dindar olmadığı" sonucunu doğurur.

³Faulkner J. and De Jong G. "Religiosity: An Empirical Analysis" *Sociales Forces*, 1966, 45, 246-255; Glock C. and Stark R. *Religion and Society in Tension*, Chicago: Rand Mc. Nally, 1965.

⁴Köktaş, Emin, *Türkiyede Dinî Hayat*, İstanbul, 1993, s. 77 vd.

⁵Kur'an-ı Kerim'in ilk emri "Oku, herşeyi yaratan Rabbinin adıyla oku!" (Alak 96/1) ayettir. İlk inen bu ayette söz konusu olan bu okuma içine her türlü okuma girer, ancak burada öncelikle "Kur'an'ın okunması" kast edilmektedir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Karaçam, İsmail; *Sonsuz Mucize Kur'an*, İstanbul, 1987; s. 496. Ali'yyü'l-Kâri; *Kur'an-ı Kerim'in Fazilet Hakkında Kirk Hadis* (ter. ve şerh. Durak Pasmaz) İstanbul tz.

Başka bir ifadeyle bir fert, "İslâmî Dindarlık Ölçeği"nde yer alan söz konusu dini esaslara yönelik değerleri ne kadar çok kabul ediyorsa, o kadar çok dindar olduğu; kişi bu değerleri ne kadar şiddetle reddediyorsa o kadar az dindar olduğu sonucu psikolojik anlamda ortaya çıkmaktadır.

Aynı şekilde kişinin dini inanç esaslarına bağlılık ve bunun dışı vuran bir göstergesi olarak çeşitli mekan ve zamanlarda yapılan faaliyet ve ibadetlere katılması da onun dindarlığının bir göstergesi olsa gerektir. Nitekim faktör analizi sonuçlarına göre, bizim dini inanç ve kültür ortamımızda "cami ve cami dışında yapılan dini toplantılara (mevlüt, sünnet, hatim, sohbet vb. toplantılara) katılma, cemaatle namaz kılma, teravih namazını kılma" arzu ve eğilimini ölçen maddeler, halkın dindarlığının ayrı bir boyutunu ortaya çıkaran dördüncü bir faktör oluşturmuştur. Bu faktöre biz "dindarlığın ibadet boyutu" adını verdik ve böylece din sosyolojisi ve psikolojisi alanında yapılan çalışmalarda "dinin ibadet boyutu" diye ifade edilen hususları da bu faktör içinde değerlendiriyoruz.⁶

Faktör analizi sonucu "İslâmî Dindarlık Ölçeği"nde 5. faktörü oluşturan üç madde (item) tespit edilmiştir. Bunlar "cami etrafındaki faaliyetlere (Kur'an kursu, cami yapma ve yaşatma dernekleri vb.) katılmanın ferde saygınlık kazandırdığını, caminin sosyal ilişkileri geliştirdiğini ve ferdi ibadetin dini hayatın en önemli ve tatmin edici yan olduğunu" benimseyip-benimsememe konularını sorgulayan maddelerdir. Bu sebeple 5. faktörü dindarlıkta ibadetin ferdi ve sosyal fonksiyonu olarak nitelendirmeyi uygun buluyoruz. Çünkü İslam'da Allah'ın emri ve kulluğun gereği olarak yerine getirilmesi istenen ibadetlerin hem fert, hem de toplum hayatını yönlendirici bir yanı olduğu aşıkardır. Bu inanç, müslümanların dini-ahlaki değer ve normu olduğu için kültürel değer ve normlara nüfuz etmiştir.

Faktör analizi sonucunda elde edilen bulguları özetlersek, Tablo 2'de de görüleceği üzere, dini hayatın çeşitli vechelerini yansıttığı kabul edilen 39 maddeden (itemden) 26'sının "İslâmî Dindarlık Ölçeği"ni oluşturduğu görülmektedir. Bulgulara göre bu 26 sorunun 5 faktör altında toplanmış olması, diğer maddelerin ayıklanarak ölçek dışında bırakılmasını gerektirmiştir. Dolayısıyla yukarıda faktör analizi

sonucu ortaya çıkan bu beş faktör dışında kalan maddeler ayıklanmış ve "İslâmî Dindarlık Ölçeği" diye isimlendirildiğimiz bu ölçek oluşturulmuştur.

Tablo 2'de verilen 26 maddeden oluşan bu ölçek için madde analizi (item analysis) ve güvenilirlik testi (reliability test) yapılmıştır.⁷ Her maddenin (madde toplam puanı ile) bağlantıyı gösteren korelasyon katsayıları aynı tabloda faktör ağırlıklarıyla birlikte verilmektedir. Bulgulara göre ölçekteki madde puanı ile ölçek toplam puanı arasındaki korelasyon katsayılarının yüksek değerler ifade ettiği görülmektedir. Bu rakamlar, istatistikî manada kuvvetli ilişkinin mevcudiyetini ortaya koymaktadır (Bkz. Tablo 2).

Bir ölçme aracının güvenilirliği, güvenilirlik katsayısının hesaplanmasıyla tesbit edilir ve bunun da çeşitli yolları vardır.⁸ Biz de "İslâmî dindarlık ölçeği"nin tutarlı sonuçlar verip vermediğini anlamak için madde analizi ve güvenilirlik (iç tutarlık) testi yaparak ölçeğimizin bilimsel açıdan önem ve ciddiyetini açıklamaya çalıştık. "Kunder-Richardson 20" formülünü ($\alpha = k / (1 + (k-1) \cdot r)$)* kullanarak ölçeğin iç tutarlılığını gösteren güvenilirlik katsayısı (Internal Consistency; Cronbach's Alpha) $\alpha = .968$ olarak bulduk.

Bu bulgu ölçek maddelerinin aynı anlama gelen bir boyutu yani dindarlığı ölçtüğünün açık ve kesin bir göstergesidir. Dolayısıyla bu durumda geliştirdiğimiz bu ölçeğin ülkemiz şartlarında anlamlı sonuçlar vereceğini kabul etmek gerekir.

Dindarlığın alt boyutları olarak kabul ettiğimiz ve Ölçeği oluşturan bu 5 faktör arasındaki korelasyon, bu faktörlerin birbirleriyle bağıntısını göstermek bakımından önemlidir. Bu hususta daha açık bir fikir vereceği düşüncesiyle faktör analizi sonucu elde edilen bulgular aşağıda verilmiştir.

⁶Bu konuda geniş bilgi için bkz. HÖKEKLELİ HAYATI: *Din Psikolojisi*, Ankara 1993, s. 74-78; YAPARL, RECEP: *Yirmi Dört Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat ile Psiko-sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Ankara 1987 (basılmamış Doktora Tezi); VORGOTE, ANTOINE, FOI CROYANCE ET INCROYANCE, Brexelle 1983, pp. 24-25.

⁷Nie, N.H., SPSS, McGraw-Hill Book Company, New York 1975.

⁸Sencer, Muzaffer-İrmak, Yakut; *Toplum Bilimlerinde Yöntem*, İstanbul 1984, s. 441 vd.

*Formülde "K=İtem (madde) sayısı, r=Korelasyon katsayısının ortalamasını" gösterir

c) Faktörler Arası Korelasyon

Tablo 3. Faktörler Arası Korelasyon

Faktörler	Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3	Faktör 4	Faktör 5
Faktör 1	1				
Faktör 2	.35	1			
Faktör 3	.464	.193	1		
Faktör 4	.517	.193	.451	1	
Faktör 5	.542	.382	.3	.361	1

Tablo 3'te görüldüğü gibi faktörler arası korelasyon katsayılarına göre en yüksek korelasyon, Dindarlığın Hayata Etkisi (Faktör 1) ile Dindarlıkta İbadetin Ferdî ve Sosyal Fonksiyonu (Faktör 5) arasındadır ($r=.542$). Halkımızın nazarında ibadetin ferdî ve sosyal fonksiyonu müslümanların dindarlıklarında dînin hayatla iç-içe görülmesi ve onları etkilemesi arasında sıkı bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır.

Dindarlığın hayata etkisi (Faktör 1) ile ilişkisi olan faktörler en yüksekte aşağıya doğru korelasyon katsayılarına göre şöyle sıralanmaktadır:

1. İbadetin ferdî ve sosyal fonksiyonu (F-5) $r=.542$,
2. Dindarlığın ibadet/davranış boyutu (F-4) $r=.517$,
3. Dindarlığın bilgi boyutu (F-3) $r=.464$,
4. Dindarlığın inanç boyutu (F-2) $r=.35$

Diğer faktörler arasındaki ilişkileri gösteren korelasyon katsayıları incelendiğinde, en sıkı ilişkilerin Dindarlığın bilgi boyutu (F-3) ile Dindarlığın ibadet/davranış boyutu (F-4) arasında ($r=.451$); Dindarlıkta ibadetin ferdî ve sosyal fonksiyonu (F-5) ile faktör 2 ($r=.382$), faktör 4 ($r=.362$) ve faktör 3 ($r=.3$) seviyesinde olduğu görülmektedir.

Bu bulgular çerçevesinde ölçeği oluşturan faktörler arasında bağlantı olduğu anlaşılmaktadır.

B. Demografik Değişkenler ve Dindarlık ile İlgili Bulgular

Araştırmaya katılanların "Dindarlık Faktörleri" açısından aldıkları ortalama puanlar arasında demografik değişkenlere bağlı olarak bir farklılık olup olmadığı bir dizi ANOVA ile araştırılmıştır. Grup karşılaştırmaları için yapılan analizlerde "Cinsiyet, Yaş, Medeni Du-

rum ve Tahsil Durumu" bağımsız değişken, İslami Dindarlık Ölçeği'ndeki beş faktör ise bağımlı değişken olarak ele alınmıştır. Gruplar arasındaki fark Fisher PLSD ile anlamlılık açısından %5 seviyesinde karşılaştırılmıştır. ANOVA sonuçlarına göre incelenen demografik değişkenliklerin hangi faktör ortalamalarında anlamlı bir farklılık doğurduğunu gösteren bulgular, her değişken için ayrı ayrı tablo halinde verilecektir.

a) Kadın ve Erkek Gruplarının Karşılaştırılması

Kadınlar ve erkekler arasında "İslami Dindarlık Ölçeği" bazında bir fark olup olmadığını incelemek üzere yapılan tek faktörlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları Tablo 4'te verilmiştir. Ankete katılanların verdikleri cevaplardan 144'ünün kadın, 281'inin ise erkek olduğu anlaşılmıştır.

Tablo 4. Cinsiyet Gruplarının "İslami Dindarlık Ölçeği"ndeki Ortalamaları ve Ortalamalar Arası Manidar Farklar için ANOVA sonuçları

	Kadın (A)	Erkek (B)
Art. Ortalamalar	(A)	(B)
Faktör -4	$\bar{X}=6.694$	$\bar{X}=10.1$
A= 6.694	-	-3.405*
B= 10.1		-

* $p>0.05$

Tablo 4'deki bulgulara göre, dindarlığın 5 boyutundaki (Ölçeği oluşturan 5 faktör) ortalamalar, kadınlar ile erkekler arasında sadece "dindarlığın ibadet boyutu"nda (F-4) $P>0.05$ seviyesinde manidar bir fark olduğunu göstermektedir. Bu durum, "cami ve cami dışında yapılan dini toplantılara katılma, cemaatle namaz kılma ve teravih namazı kılma" hususlarında erkeklerin kadınlara göre daha aktif bir tutum ve davranış sergilediğini ortaya koymaktadır.

Diğer dört boyut (dört faktör) açısından kadınlar ile erkekler arasında manidar bir farkın görülmemesi, cinsiyetin halkımızın dindarlığında ya da dine karşı tutumlarındaki benzerlik ve bütünlüğün bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

b) Yaş Gruplarının Karşılaştırılması

Yaşları farklı grupların dindarlıklarında da bir farklılık olup olmadığını incelemek amacıyla yapılan ANOVA testi sonuçları aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 5'deki bulgular, "yaş" ile "dindarlık" arasında bir ilişki olduğunu göstermektedir. Dinin ya da dindarlığın hayata etkisi, 20-30 yaş grubundakilere nazaran diğer yaş grubundaki kişilerde manidar bir farklılık doğurmaktadır. Başka bir ifadeyle, yaş ilerledikçe halkımızın dine karşı daha olumlu tutum ve davranışlar içine girdiğini söylemek mümkündür.

Tablo 5. Yaş Gruplarına Göre "İslami Dindarlık Ölçeği" Alt Boyutlarındaki Farkların ANOVA sonuçları

	20-30 yaş yaş	31-40 yaş yaş	41 ve üstü yaş
Art. Ortalamalar	(A)	(B)	(C)
Faktör -1	$\bar{X}=21.155$	$\bar{X}=22.787$	$\bar{X}=23.384$
A=21.155	-	-1632*	-1.475
B=22.787		-	-.557
C=23.384			-
Faktör -4	$\bar{X}=8.353$	$\bar{X}=9.37$	$\bar{X}=9.828$
A=8.353	-	-1.017*	-1.475*
B=9.37		-	-.458
C=9.828			-
Faktör -5	$\bar{X}=9.138$	$\bar{X}=9.787$	$\bar{X}=10.129$
A=9.138	-	-.649	-.991*
B=9.787		-	-.342
C=10.129			-

*p>0.05

Bulgulara göre ankete katılanların dindarlıklarının inanç (F-2) ve bilgi (F-3) boyutlarında 20-30 yaş grubundakiler ile diğerleri arasında manidar bir fark çıkmamıştır. Bu durumda halkın dindarlığında dini inanç ve bilgi boyutlarına göre tutum ve davranışlar bakımından yaş faktörü önemli bir farklılık yol açmamaktadır.

Yaş değişkenine göre Faktör 1'de (F=3.124, p=.0411), Faktör 3'te (F=2.85, p=.0599), Faktör 4'de (F=4.284, p=.0144) gruplar arasında manidar bir fark görülmüş fakat Faktör 2'de (F=396, p=.6731) ise manidar bir fark görülmemiştir.

c) Evli ve Bekarların Karşılaştırılması

Yaş ile dindarlık arasındaki ilişki durumunu gösteren bu bulgulardan sonra şimdi evli-

lik ile dindarlık arasında nasıl bir ilişki olduğunu ya da medeni durumun dini tutum ve davranışlarda (dindarlıkta) nasıl bir farklılığa yol açtığını gösteren bulgular tablo halinde verilecektir.

Tablo 6. Medeni Durum ve Anlamlı Fark Gösteren Ortalamalar

	Evli	Bekar
Art. Ortalamalar	(A)	(B)
Faktör -1	$\bar{X}=22.932$	$\bar{X}=20.595$
A=22.932	-	2.337*
B=20.595		-
Faktör -4	$\bar{X}=9.54$	$\bar{X}=8.161$
A=9.54	-	1.379*
B=8.161		-
Faktör -5	$\bar{X}=9.844$	$\bar{X}=9.113$
A=9.844	-	.731*
B=9.113		-

*p>0.05

Tablo 6'da verilen ANOVA sonuçları incelendiğinde, evliler ile bekarların dindarlıklarında P>0.05 seviyesinde manidar bir fark olduğu görülen üç faktör vardır. Evli olmak ölçeğimizi oluşturan Faktör 1, Faktör 4 ve Faktör 5'teki tutum ve davranışlarda farklılığa yol açmaktadır. Bu durum, evliliğin ankete katılanların dine karşı tutum ve davranışlarını, başka bir ifadeyle dindarlıklarının bazı vechelerini daha olumlu yönde etkilediğini düşündürmektedir.

Mesela halkın dini hayatında, iman (F-2) ve ibadet (F-3) ile ilgili tutum ve yaklaşımları bakımından evliler" ile "bekarlar" arasında manidar bir fark bulunmamıştır. Dolayısıyla medeni durumun halkımızın dindarlığının dini inanç ve ibadet (davranış) boyutlarında bir farklılığa yol açmadığı anlaşılmaktadır.

Tahsil durumu ile dindarlık arasındaki ilişki ve etkileşimi gösteren bulgular aşağıdaki gibidir.

d) Tahsil Durumuna Göre Grup Karşılaştırmaları

Tahsil durumuna göre grupların karşılaştırılması, ortalamalar arasında P>0.05 seviyesinde manidar bir fark olduğunu göstermiştir (Bkz. Tablo 7). Bulgulardan anlaşıldığı kadarıyla "ilkokul mezunu olanlar" dini ibadetlere katılma ve ibadetlerin fert ve toplum üzerindeki etkisi ya da fonksiyonunu kabullenme açısından dine karşı daha olumlu tutumlara sahiptirler.

Tablo 7. Tahsil Durumu ve Manidar Fark Görülen Ortalamalar

	Üniver./ Yük.Ok.	Lise ve Dengi	Orta Okul	İlk Okul
Art. Ort.	(A)	(B)	(C)	(D)
Faktör -4	$\bar{X}=8.489$	$\bar{X}=8.481$	$\bar{X}=8.902$	$\bar{X}=10.087$
A=8.489	-	.007	-.414	-1.599*
B=8.481		-	-.421	-1.606*
C=7.902			-	1.185
D=10.087				-
Faktör -5	$\bar{X}=8.67$	$\bar{X}=9.428$	$\bar{X}=9.951$	$\bar{X}=10.243$
A=8.67	-	-.757	-1.281*	-1.572
B=9.428		-	-.523	-.815
C=9.951			-	-.291
D=10.243				-

*p>0.05

Yine ANOVA sonuçları, tahsil durumu farklı olan grupların Faktör 1, 2 ve 3'teki ortalamaları arasında manidar bir fark olmadığını göstermiştir. O halde, bu araştırma bulgularıyla sınırlı kalmak şartıyla, tahsil durumu halkın dindarlığında "dinin hayata etkisi, iman ve bilgi" boyutlarında bir farklılık doğurmadığını söylemek gerekir.

Bulguları kısaca özetleyecek olursak;

1) "İslami Dindarlık Ölçeği" faktör analizi sonucu elde ettiğimiz bulgular doğrultusunda 26 soruya inmiş ve dindarlık; "dinin hayata etkisi", "dini inanç", "ibadet", "bilgi" ve "ibadetin ferdi ve sosyal fonksiyonu" olmak üzere beş boyutta tanımlanmıştır.

2) "İslami Dindarlık Ölçeği"nde bu soruların kendi aralarında kümelenecek beş faktör oluşturduğu tesbit edilmiştir.

3) Ölçeğin alt boyutlarını oluşturan bu beş faktör arasında, özellikle birinci faktör ile diğer dört faktör arasında yüksek korelasyon olduğu görülmüştür. Madde analizi sonuçları ise her maddenin (itemin) madde toplam puanı ile yüksek korelasyon içinde olduğunu ortaya koymuştur.

4) Demografik değişkenlere bağlı olarak gruplar karşılaştırılmış ve faktör ortalama puanları arasında manidar farklılık olduğu anlaşılmıştır.

5) Dindarlık açısından bakıldığında, kadınların erkeklere nazaran kendilerini ibadet boyutunda (cami ve cami dışında yapılan toplantılara katılma, cemaatle namaz kılma, evde

veya çevrede yapılan dini sohbetlere katılma sıklığı bakımından) daha az dindar gördükleri ortaya çıkmıştır.

6) Demografik değişkenlere göre yapılan karşılaştırmalarda "cinsiyet" in sadece "ibadet" faktöründe, "yaş ve medeni" durumun "dinin hayata etkisi", "bilgi" ve "ibadetin ferdi ve sosyal fonksiyonu" faktörlerinde deneklerin dindarlıklarının ya da dine karşı tutum ve davranışlarını etkilerken; tahsil durumunun "bilgi" ve "ibadetin ferdi ve sosyal fonksiyonu" boyutlarında (faktör 4 ve 5) etkili olduğu görülmüştür. Dolayısıyla demografik özellikler deneklerin dindarlıklarında ya da dini yaşantılarında bazı farklılıklara yol açmaktadır.

Netice itibarıyla geliştirdiğimiz "İslami Dindarlık Ölçeği", yapılan geçerlik ve güvenilirlik testi sonuçlarının da gösterdiği kadariyle, halkımızın dindarlığını ya da dini yaşayış tarzını ortaya çıkarabilecek objektif bilgiler elde etme imkanı veren ölçümler yaptığı anlaşılmaktadır.

TARTIŞMA ve SONUÇ

Halkın dine karşı tutum ve davranışlarını tesbit etmek ve müslümanların dindarlığı hakkında daha geniş ve objektif bilgilere dayanan bir profil çıkarmak için başlatılan bu proje, "İslami Dindarlık Ölçeği" geliştirme şeklinde bir araştırmaya dönüştürülmüştür.

Din veya dindarlık konusunda yapılan araştırmalar, dinin fert ve toplumların günlük hayatındaki tutum ve davranışlarını, ferdi diğer insanlarla ilişkilerini, ahlak ve kültür değerlerini etkilediğini vurgulamaktadır.⁹ Bu araştırmanın amacı, dinin çeşitli vechelerini dikkate alarak halkın dindarlık anlayışını yansıtabilecek bir "İslami Dindarlık Ölçeği" geliştirmektir.

Müslümanlar için geçerli bir dindarlık ölçeği geliştirmeye yönelik bu araştırma, dindarlık kavramının en geniş manası içinde, halkımızdaki "dindarlık tezahürleri"ni konu edinmektedir. Araştırmanın amacı doğrultusunda konusu da sınırlandırılmıştır. Anket ile toplanan veriler faktör analizi yoluyla incelenerek, halkın dindarlığını belirleyen faktörler ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu konuyla ilgili bulguların kısa bir değerlendirmesini yapmak uygun olacaktır.

Faktör analizi sonuçlarına göre ölçeği oluşturan 26 soru 5 faktör altında toplanmıştır. Bu beş faktör, halkımızın dindarlığında beş farklı boyutun birleştiğini göstermektedir.

⁹Özbaydar, Selma: *Din ve Tanrı İnançının Gelişmesi*, s.5

Bu bulgulara bakarak dindarlığın çeşitli boyutlarından oluştuğu ve bu boyutların birbirliyle bağlantılı olduğunu söylemek gerekir (Bkz. Tablo 1, 2 ve 3). Bunun anlamı, halkımız dindarlığı belli bir boyut içinde tanımlarken bununla ilişkili diğer boyutları da bu anlamın içine dahil ediyor demektir. Bu duruma göre dindarlığı "dini inanç ve değerlerini hayata dahil etme" (F-1) şeklinde gören bir kişi için bu boyut "iman, ibadet, bilgi ve islami ibadetin ferdi ve sosyal fonksiyonlarını"da birlikte tanımlamaktadır.

Dikkat çeken bir nokta ise, ölçeği oluşturan faktörlerin ilk ikisi (F-1 ve F-2) sekiz sorudan oluşmaktadır. Ankete katılan halkımızın İslam'ın temel esaslarına inandığını (taklidi iman şekline de olsa) ve bu inançlarını hayatın her alanında yaşantılarına dahil etme eğiliminde olduğunu bu iki faktör gösteriyor. Hatta birinci faktör tek başına bile halkın "dindarlık" anlayışını ya da dindarlığı tanımlarken hangi dini inanç ve değerleri ön plana çıkardığını gösterebilecek niteliktedir.

Geliştirdiğimiz bu ölçeğin ilmi açıdan geçerli ve güvenilir bilgiler topladığını ileri sürmek mümkündür. Çünkü madde analizi sonucunda maddeler (itemler) arasında yüksek bir korelasyon olduğu gözlenmiştir. Ayrıca güvenilirlik testi sonucunda güvenilirlik katsayısının ($\alpha=0.968$) yüksek bir değerde olması, iç tutarlılık bakımından da ölçeğin güvenilir olduğunu göstermektedir. Bu bulgular ve örneklem ile sınırlı kalmak şartıyla, ölçeğimizin müslümanların dindarlığını ölçmek için geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğunu rahatlıkla söyleyebilirim.

Bununla birlikte bütün bu araştırma sonucunda dikkatimi çeken ve bu konuda çalışma yapacaklara yardımcı olacağını düşündüğüm bazı hususları belirtmek isterim. Mesela bilgi toplama aracı olarak kullandığımız ankette "*Allah birdir, O'ndan başka Tanrı yoktur ve Hz. Muhammed O'nun elçisi (peygamberi)dir.*" şeklinde bir ifade vardır. Ön uygulama ve yapılan tartışmalarda bu soruya hiç itiraz edilmediği halde, faktör analizinde bu maddenin iki veya üç faktöre girebilecek bir yayılma eğilimi içinde olduğunu gösteren emareler görülmüştür. Yani bu soru birden fazla bilgi ve inancı çağrıştırabilecek niteliktedir. Şöyle ki; bu soruya "tamamen katılıyorum" diyen bir kişi "Allah'ın birliğine mi, yoksa Hz. Muhammed'in O'nun peygamberi olduğuna mı" inandığını ifade ediyor? Burada bir muğlaklık vardır. Bir kişinin "Allah'ın birliğine, O'ndan başka Tanrı olmadığına ve Hz. Muhammed'in

O'nun elçisi olduğuna" bütün içtenliğiyle inanması gerekir. Dolayısıyla bizim dini inanç ve değerlerimiz açısından bir bütün olarak algılandığı halde, bu sorunun "Allah birdir ve O'ndan başka Tanrı yoktur" ve "Hz. Muhammed O'nun kulu ve elçisidir" şeklinde iki ayrı soru halinde verilmesi daha uygun olabilir.

Bu ve buna benzer bazı muğlaklıkların giderilebilmesi için araştırmacıların bu sahada ileride yapacakları çalışmalarda daha dikkatli davranmaları gerekir. Daha gelişmiş ve hiç eksiksiz bir "İslami Dindarlık Ölçeği" geliştirme yolunda daha kapsamlı araştırmaların yapılmasını ümit ve temenni ediyorum.

Bu çalışmada varılan bir başka sonuç ise, demografik ya da şahsi özelliklerin halkımızın dindarlığında başka bir ifade ile dini yaşantılarında bir takım farklılıklara yol açtığıdır. Kadınlar ile erkekler arasında dindarlığın ibadet boyutunda bir farklılık görülmesini, İslam kültür ve medeniyetinde erkeklerin özellikle camide cemaatle namaz kılması teşvik edilirken, kadınların evde namaz kılmaya teşvik edilmesine bağ-lamak gerekir.*

Yaş ve medeni durum gibi iki demografik değişkene bağlı olarak yapılan karşılaştırmalarda bu değişkenlerin "dinin hayata nüfuzu, dini ibadet ve ibadetlerin ferdi ve sosyal fonksiyonu" bakımından halkın dindarlığında manidar bir farklılık doğurmaktadır. Bu durumda yaş ilerledikçe halkımızın dine karşı giderek daha olumlu tutum ve davranış içine girdiği anlaşılmaktadır. Keza evlilerin bekarlara göre daha "dindar" olduklarını yani dini inanç ve değerleri daha fazla benimsediklerini söylemek mümkündür. Evlilik, kişilerin sosyal ilişkilerini ve çevresini genişleterek dini tutum ve davranışları etkileyen bir müessese gibi görülmektedir.

Bu çalışmanın en önemli yanı bize dindarlığın anlamını ölçen bir testin geliştirilmesinde, bu konuda araştırmaların sürdürülmesinde teşvik edici olmasıdır. Bu ilk çabamızın ve bundan sonraki çalışmalarımızın kaynağında araştırmamıza katılanların ve bu konuda bize yardımlarını esirgemeyenlerin teşvik edici gücü bulunmaktadır. Bu çalışmamızda maddi-manevi yardım ve teşviklerini esirgemeyen öğrencilerime, meslektaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

*Mesela cemaatle kılınması şart olan Cuma namazının erkeklerle farz olduğu halde kadınlar için böyle bir mecburiyet yoktur. Bilmen, Ömer Nasuhi; *İslam İlmihali*, s. 61. Karahan, Hayreddin; "*Cuma*" *DİA*, VIII, 86.